TEXTOVĚ KRITICKÉ STUDIE

Ke čtení a výkladu Hérakleitova textu

Helena Kurzová

Hérakleitův text má ve značně části zlomků více interpretačních variant i na úrovni elementárního jazykového porozumění. Podmínky pro tuto nejednoznačnost poskytuje sama řečtina poměrně rozsáhlou homonymií a polyfunkčností morfo-logických forem a neformalizovanou syntaxí (slovosled, volnost kombinací, neformalizovaná rekce).ⁱ V Hérakleitově stručném gnómičtém stylu jsou tyto rysy řečtiny vyhoceny, nejednoznačnost je nadto často úmyslná. Také sémantika slov je mnohdy nesnadno uchopitelná, odlišná sémantická strukturace řeckých slov je novostí myšlení, které si hledá svůj výraz, opět vyhocena a její přístupnost znesnadněna. Nadto chybí v zlomkovitém a citovaném textu spolehlivý kontext.

Interpretační varianty jsou ještě silně rozmnoženy textově kritickými zásahy do Hérakleitova textu. Mnohé z nich nejsou nutnými emendacemi, ale návrhy, které jsou výsledkem subjektivního vyrovnání s obtížným textem. Editorská a interpretační tradice některým z nich propůjčila nepřiměřenou autoritu a stávají se tak uznávanými variantami rukopisného čtení, v řadě případů neprávem.

ⁱ O syntaktické nejednoznačnosti v Hérakleitových zlomcích viz Kurzová 2006a

V následujícím výběru zlomků je tomu tak zejména u zlomku B 41, B 50 a B 80, též B 26 a B 33.

Zde přeložený návrh čtení a interpretace některých zlomků je soustředěn na zlomky, kde se mi podařilo navrhnout novou interpretaciⁱ nebo argumentačně podpořit některý z dosavadních často upozaděných výkladů. České překlady, které pro zlomky navrhuji, srovnávám systematicky s překladem Svobody 1944 a Kratochvíla 2006 a v některých případech i jiných interpretů.

Zlomek B 18

ἐὰν μὴ ἔλπηται, ἀνέλπιστον οὐκ ἐξευρήσει, ἀνεξερευνήτων ἐὼν καὶ ἄπορον.

„Jestliže nedoufá, to, v co nedoufá, nenalezne. Je to nenalezitelné a nepřístupné.“

Zlomky, kde Hérakleitos přisuzuje důležitost volným momentům, víře, snaze a úsilí, jsou spíše v pozadí zájmu badatelů . Tento zlomek se k nim přiřazuje, ale jeho smysl není dostatečně

ⁱ Nový interpretační návrh mám i k úvodnímu zlomku B1, jež podrobně rozebírám v *Kurzová v tisku* . V tomto pojednání jedním též o sémantice výrazu *logos* a m.j. ukazují, že dominantní rys zvýslovnění, tedy řeč, jazyk, výklad je přítomen i ve zlomcích, které se často chápou jinak, zejména ve zlomku B 115.

výrazný, pokud se nerespektují některé syntaktické a sémantické rysy: Negované sloveso ἔλπεται je užito absolutně ve smyslu „nedoufá“, tj. nemá víru a snahu. Ἀνέλπιστον není tedy objektem k ἔλπεται ale k οὐκ ἐξευρήσει. Pokud by se přiřadilo ἀνέλπιστον jako objekt k μὴ ἔλπεται a čárka kladla až za ně, jak činí někteří interpreti, muselo by mít modální význam „nedoufatelné, nečeka(tel)né“, tedy „nedoufat v co doufat nelze“. To je však smysl, který pro výpověď zlomku není přijatelný. Ἀνέλπιστον nemá modální význam, který mívají verbální adjektiva na -tos,ⁱ neznamená tedy „več nelze doufat“ (Svoboda) či „beznadějně“ (Kratochvíl), ale „v co nedoufá“, „nečekané“ (tak Pokorný v překladu Husseye) 2008).ⁱⁱ

V překladu je třeba volit takovou formulaci, z které by bylo jasné, že ἀνεξερεύνητον ἐὼν καὶ ἄπορον platí jen pro toho kdo nedoufá, pro toho, kdo doufá, se to může stát nalezitelným a přístupným. Vyjádření příčinou nebo důvodovou větou, které se tu

ⁱ U Homéra je nemožné užití běžné, ale i později možné, zvláště v imperfektivním aspektu.

ⁱⁱ Hussey 2008, s. 24. Hussey 1982, s. 46 však klade „the unexpected“ hned za sloveso „If one does not expect the unexpected, one will not find it out, untrackable as it is and pathless“. V češtině přiřazením jako objektu za μὴ ἔλπεται dostává výraz „nečekané, neočekávané“ modální význam ve smyslu „nečekané“. Tak je tomu v překladu díla Kirk-Raven-Schofield 2004, s. 248, pozn. 12 (k zl. 210): „Neočekává-li neočekávané, nenelezne to, neboť je to nevypátratelné a nepřístupné.“ Srov. Kirk-Raven-Schofield 1983, s. 193: „if one does not expect the unexpected one will not find it out, since it is not to be searched out, and is difficult to compass“.

nejčastěji volí, v českých případech „neboť“ⁱ (Svoboda i Kratochvíl), nevyjadřuje jasně, že závěr neplatí obecně, ale jen pro toho, kdo nedoufá. Smysl zlomku, chceme-li dosadit příčinnou souvislost je: „Protože nedoufá, nenalezne.“ Nikoliv: „Nenalezne, protože to nelze nalézt.“ To překlady s příčinnou (důvodovou) spojkou v závěrové části zlomku zatemňují.

Lépe je tedy překládat řeckou participiální klauzi jako samostatnou větu, jak je tomu ve výše uvedeném překladu. Tak také překládá Pokorný v překladu podle Husseye (viz pozn. 9) „Pokud je nečekáš, nenalezneš nečekané: nelze je vystopovat a nevede k němu žádná cesta.“ Tento překlad se liší od našeho tím, že klade k nečekáš zájmenný kataforický objekt *je*. Podobně mají Diels-Kranz, kteří také kladou čárku hned za *ἐλπεται*, zájmenné *es* (participiální klauzi však překládají jako důvodovou větu s *da*). Při absolutním chápání slovesa je moment doufání a víry výraznější, kdežto dosazením objektu je aktualizován vztah k určité neočekávané věci.

ⁱ Uvádím zde oba překlady, s nimiž svá řešení soustavně srovnávám, Svobodův a Kratochvílův:

„Nedoufá-li, več nelze doufati, nenalezne to, neboť je to skryto a nepřístupné“ (Svoboda).

„Nemá li naději v beznadějné, nenalezne to. Neboť je to nevypátratelné a nepřístupné“ (Kratochvíl).

Zlomek B 26

ἄνθρωπος ἐν εὐφρόνῃ φάος ἄπτεται ἑαυτῷ ἀποθανὼν ἀποσβεσθεὶς
ὄψεις, ζῶν

δὲ ἄπτεται τεθνεῶτος εὖδων, ἀποσβεσθεὶς ὄψεις ἐγρηγορῶς ἄπτεται
εὖδοντος.

„Člověk v noci/v radosti dosahuje světla pro sebe, mrtvý, s vyhaslým zrakem. Živý se dotýká mrtvého spící, s vyhaslým zrakem, probuzený se dotýká spícího.“

Ve zlomku byly navrženy Wilamowitzem eliminace, které se dosti obecně přijímají. Odstraňuje se [ἀποθανὼν], a druhé [ἀποσβεσθεὶς ὄψεις]. Výraz [ἀποθανὼν], který byl eliminován, je však naopak určující pro celou strukturu zlomku, základní pro ni je protiklad mrtvý – živý, živý má uvnitř protiklad spící – probuzený. Ζῶν, živý naprosto vyžaduje předchozí ἀποθανὼν, partikulí δὲ je vyzdvižen tento základní protiklad. O eliminaci by se dalo uvažovat při druhém ἀποσβεσθεὶς ὄψεις, i když se metaforicky o vyhaslých očích spícího může mluvit.

Nutně přítomné ἀποθανὼν však vyžaduje interpretaci. Základní čtení podle kterého si člověk v noci zapaluje pro sebe světlo, není s „mrtvým“ snadno slučitelné. Často se interpretuje ve

smyslu „jakoby mrtvý“, „pro sebe mrtvý“ a pod. Je však třeba s Robinsonem vycházet z toho, že jde o noc smrti, kdy mrtvý ztrácí fyzický zrak, ale získává náhradu.ⁱ Ve zlomku B 26 lze možná počítat i s jinou rovinou čtení, než je dána v běžném čtení s ἐν εὐφρόνῃ ve smyslu „v noci“. Hérakleitos zřejmě využil příbuznosti a pravděpodobné zaměnitelnostiⁱⁱ s εὐφροσύνῃ a můžeme tak číst ἐν εὐφρόνῃ ve smyslu „v radosti“.ⁱⁱⁱ Získáváme tak čtení naznačené v překladu, které na rozdíl od povrchového tradičního čtení nevyžaduje navržené eliminace, naopak doložený text zhodnocuje.

Zlomek se tak přiřazuje ke zlomkům, kde Hérakleitos mluví o posmrtném životě duše (hlavně 27, 24, 25, 29). Vždy jen v náznacích, „abychom o velkých věcech nesoudili lehkově“ (zlomek B 47 μὴ εἰκῇ περὶ τῶν μεγίστων συμβαλλόμεθα).

ⁱ Srov. Robinson 1987, s. 93.

ⁱⁱ Pro εὐφρόνῃ = εὐφροσύνῃ srov. u Hésychia: εὐφρόνῃ· νὺξ καὶ εὐφροσύνῃ (Eur. Rhes. 518), srov. též rukopisnou variantu v Eur. Hel. 1470. V našem zlomku je v Klémentově textu rukopisně εὐφροσύνῃ, εὐφρόνῃ je emendace. Stejně je to však i v textu zlomku B 57 (z Hippolyta), kde je přitom význam „noc“ jednoznačný.

ⁱⁱⁱ Εὐφροσύνῃ může být užito o radosti blažených, i když nejjasnější doklady jsou až u Porfyria, Vita Plotini 22, 49 εὐφροσύνης πλείων καθαρῆς, pl. 22, 58, sg. 23, 29, pl. 23, 38.

αἰρεῦνται γὰρ ἐν ἀντὶ πάντων οἱ ἄριστοι, κλέος ἀέναον θνητῶν· οἱ δὲ πολλοὶ κεκόρηται ὅκωσπερ κτήνεα.

„Nejlepší volí jednu věc místo všech ostatních: věčnou slávu místo smrtelných věcí; ale mnozí se cpou jako dobytek.“

Θνητῶν může mít tři různé platnosti, hraje zde roli homonymie morfologická (gen. pl. mask. nebo neutra) a při platnosti maskulinní dvojí sémanticko-syntaktický vztah. Dáváme přednost interpretaci, která je u Dielse-Kranze, a pojmáme θνητῶν jako neutrum specifikující ἀντὶ πάντων, stejně jako κλέος ἀέναον specifikuje ἐν. Předložka ἀντὶ se před θνητῶν neopakuje. To je známé a dosti rozšířené konstrukční pravidlo, kterého např. využil Hérakleitos ve zl. B 44 μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὅκωσπερ τείχεος „Je třeba bojovat o zákon jako o hradbu“; předložka ὑπὲρ se před τείχεος neopakuje.

Pokud jde o interpretace pojmající θνητῶν jako maskulinum, je dosti rozšířena interpretace, zastoupená i v mnohých autoritativních dílech jako Kirk-Raven 1957, Kirk-Raven-Schofield 1983, Kahn 1979, podle níž volí nejlepší „věčnou slávu mezi smrtelnými“. Tato interpretace byla navržena Wilamowitzem 1904: 14-15, který poznamenává, že zde Hérakleitos reprodukuje názor nejlepších

(ἄριστοι), ne názor svůj. Záměrné oxymoron ἀέναν θνητῶν zdůrazňuje podle Wilamowitze nicotnost takové ambice „nejlepších“. Tento Wilamowitzův výklad většina badatelů, kteří přijímají jeho interpretaci „mezi smrtelnými“, nesdílí, nýbrž počítají s tím, že jde o názor Hérakleitův. Poukazují na jiné fragmenty oceňující postoj „nejlepších“ a jejich hotovost postoupit slavnou smrt v boji; srov. Zlomky B 24 a B 25.

Interpretace θνητῶν jako „mezi smrtelnými“ však naráží na závažné obtíže. Prostý genitiv není po κλέος a synonymních výrazech v tomto smyslu doložen, doloženy jsou jen předložkové vazby: ἐν ἀνθρώποις, παρά s gen. nebo dat., πρὸς s gen., κατὰ a ἀνά s akuz. Wilamowitz si neobvyklost prostého genitivu uvědomoval, παρά s gen. označil jako očekávanou formu. (není ale doložena ve spojení s κλέος, je doložena u εὐκοδομεῖν v Isocr. 5, 79, 5: τὸ παρὰ πᾶσιν εὐκοδομεῖν). Pokouší se motivovat užití tohoto neobvyklého genitivu poukazem na oxymoron ἀέναν θνητῶν, bez předložky se dosahuje bezprostředního spojení obou částí oxymoru. Naprosté nedoložení genitivu v tomto smyslu a možnost chápat genitiv jinak však tuto interpretaci zpochybňuje.

Pouhý genitiv je u κλέος doložen. ve dvou funkcích. Označuje osobu které sláva náleží nebo vlastnost, která slávu působí (např. κλέος τῶν Ἀθηναίων Plut. Nic. 13, 2; οὗ μέγα δὲ ἀνδρείας μέγα δὲ σοφίας καὶ δικαιοσύνης κλέος Plut. De tranq. An. 471B, 2 – v tomto dokladu je zastoupen genitiv osoby oὔ i genitivu vlastnosti). Pro genitiv maskulina plurálu tedy připadá v úvahu interpretace s genitivem subjektu ve smyslu „sláva smrtelných“. V systému aktantových rolí tak připadá genitivu role benefaktivu, tj. osoby nebo

osob, kterým je sláva přidělována, ne agentu, tj. „kterými je sláva udělována“ nebo lokativu „mezi nimiž sláva existuje“. Interpretace ve smyslu „sláva smrtelných“ dává dobrý smysl, co οἱ ἄριστοι preferují, je sláva, kterou smrtelní mohou získat. Záměrné oxymoron ἄεναον θνητῶν má platnost i v tomto čtení. Přitom není tato interpretace („sláva smrtelných“), která je při maskulinním chápání θνητῶν velmi dobře přijatelná, brána, pokud je mi známo, v úvahu na rozdíl od interpretace „mezi smrtelnými“, která není dobře přijatelná.

Zlomek B 33

νόμος καὶ βουλὴ πείθεσθαι ἐνός

„Zákonem je i vůle poslouchat Jedno“

V tradovaném čtení se čte zlomek s dativem βουλῇⁱ a překládá překládá se „poslouchati vůle jednoho“, srov. „Je zákon, poslouchati též vůle jediného“ (Svoboda), „Zákon – také důvěřovat úradku jednoho“ (Kratochvíl). Hodně rozšířená interpretace je politická, ve smyslu monarchie.

Klémens Alexandrijský však uvádí zlomek v kontextu s řeckými výroky o jednom bohu, a to bezprostředně po zlomku B 32: ἐν τῷ

ⁱ Je to vlastně emendace, v rukopisech se čte nominativ. *Iota adscriptum* je však zvláště u H málo zřetelné a jde tedy v tomto smyslu o regulérní textový zásah.

σοφὸν μοῦνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα „Jedno jediné moudro/é nechce i chce být zváno jménem Zéna/Dia“. Nabízí se tedy spojovat tento zlomek se zlomky pojednávajícími o ἐν (τὸ) σοφόν.ⁱ Vzhledem k tomu, že v těchto zlomcích je připisována „jednomu moudru“ vůle a myšlení, bylo by i při čtení s dativem spojení s těmito zlomky platné. Je však na místě dát přednost rukopisnému nominativu, zvláště když je πεῖθεσθαι s genitivem dobře doloženo (podle slovníku Papeho, srov. Pape 1902 s.v., u Hérodotu, Thukydidu a jako v.l. v Iliadě) a zde může být užití genitivu motivováno i homonymií dativu ἐνί s ἐνί jako variantou za předložku/adverbium ἐν a (při zanedbání přízvuku) s ἐνι = ἐνεσσι.ⁱⁱ

Zlomek B 35ⁱⁱⁱ

χρὴ γὰρ εὖ μάλα πολλῶν ἱστορας φιλοσόφους ἄνδρας εἶναι καθ' Ἡράκλειτον

„Podle Hérakleita je nutno, aby znalci velmi mnoha věcí byli milovníky moudra/muži milující moudro.“

ⁱ Souvislost se zlomkem B 32 také zdůrazňuje Kratochvíl 2006, s. 297. Rozebírá podrobněji možné interpretační souvislosti, zejména souvislost s jedním božským zákonem zlomku B 114.

ⁱⁱ Také Bollack-Wismann 1972, s. 139-140 čtou s nominativem βουλή a πεῖθεσθαι s genitivem. Překládají „Loi, le vouloir aussi de suivre une chose“. Pokud jde o *une chose*, poukazují na spojení se zlomkem B 29.

ⁱⁱⁱ K tomuto zlomku srov. Kurzová 2003-2004.

Nejednoznačnost rozlišení subjektu a predikátu, daná volným řeckým slovosledem, dovoluje dvojí čtení tohoto zlomku. V běžném čtení se φιλοσόφους ἄνδρας pojímá v rámci akuzativu s infinitivem po χρή jako subjekt, εἴ μάλ᾽α πολλῶν ἱστορας jako predikát. Překládá se „Podle Hérakleita je nutno, aby muži filosofové byli znalí velmi mnoha věcí“ (Svoboda), „Je totiž velmi potřeba, aby mužové milující moudré byli znalci mnohých věcí“ (Kratochvíl). Dáváme přednost čtení se slovosledem subjekt – predikát, které navrhl Lallot 1971: 17ⁱ a Bollack-Wismann 1972 : 143, nedostalo se mu však náležitého ocenění .

Většina interpretů čte ve smyslu „muži filosofové“ jako subjekt a „znalci velmi mnoha věcí“ jako predikát, ačkoliv se tak zlomek dostává do rozporu se zlomky zahrnujícími πολυμαθίη, mnohoučenost: πολυμαθίη νόον ἔχειν οὐ διδάσκει· Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδασκε καὶ Πυθαγόρην αὐτίς τε Ξενοφάνεά τε καὶ Εκαταῖον

„Mnohoučenost nenaučí rozumnosti, vždyť by byla naučila Hésioda a Pythagoru, jakož i Xenofana a Hekataia.“ B 40; Πυθαγόρης Μνησάρχου ἱστορίην ἤσκησεν ἀνθρώπων μάλιστα πάντων καὶ ἐκλεξάμενος ταύτας τὰς συγγραφὰς ἐποίησατο ἑαυτοῦ σοφίην, πολυμαθίην, κακο-τεχνίην. „Pythagoras, syn Mnésarchův, se věnoval zkoumání nejvíce ze všech lidí, a vyhledav si ty spisy, učinil z nich svou vlastní moudrost – mnohoučenost, prohnalost.“

ⁱ Lallot upozorňuje na vztah mezi ἱστορίην zlomku B 129 a ἱστορας našeho zlomku, důležitý jako podpora čtení ἱστορας subjekt – φιλοσόφους ἄνδρας predikát.

V námi preferovaném čtení je naopak obsah zlomku v souladu se zlomky kritizujícími mnohoučenost (πολυμαθίη) a zařazuje se do širší skupiny zlomků ukazujících kontrast mezi myslitelem a nemyslicími a nechápajícími πολλοί a jejich učiteli, kteří se pouze pyšní mnohoznačností, ale nechápají souvztažné nutně se navzájem předpokládající spojitosti (den a noc, bdění a spánek, život a smrt) a nevědoucí, co je ἐν (τὸ) σοφόν (zlomek B 108).

Kleméns Alexandrijský ve svých Strómata chápe větu jako výrok o filosofech, tedy v soulase s tradiční interpretací. Pro něj byl φιλόσοφος běžný termín poplatónské tradice.ⁱ To však neplatilo pro Hérakleita. Nebyl by to jediný příklad, kdy je Hérakleitos již v antické tradici dezinterpretován.

Také syntaktický rozbor mluví ve prospěch čtení ἵστορας subjekt – φιλοσόφους ἄνδρας predikát. Akuzativ v pozici po χρή vyjadřuje agens infinitivu ve vazbách akuzativu s infinitivem dějového slovesa. Tedy i v nominální větě s kopulí εἶναι je první akuzativ adeptem pro funkci subjektu.

ⁱ Srov. též v této tradici, bez citování Hérakleita: ἵστωρ γὰρ πολλῶν ὁ ὄντως φιλόσοφος Porph. De abstinentia 2, 49; cituje v sousislosti se zlomkem B 35 Kratochvíl 2006, 388.

Zlomek B 41

A

εἶναι γὰρ ἐν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην ὅτῃ κυβερνῆσαι πάντα
διὰ πάντων

„Nebot’ jedno je moudro/é: znáti myšlenku/princip, jak všechno
veskrze řídit. “

ΟΤΕΗ (εγ)κυβερνῆσαι cod.¹ : ὅτῃ ἐκυβέρνησε □Diels

B

εἶναι γὰρ ἐν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην ὅτῃ ἐκυβέρνησε πάντα
διὰ πάντων

„ Nebot’ jedno je moudro/é, znáti myšlenku, jež všechno veskrze řídí.
“

Svoboda: „Nebot’ jedno jediné jest moudré: znáti myšlenku, jež
všechno veskrze řídí. “

Kratochvíl: „To jedno moudré: vědět, že důmysl řídí všechno skrze
vše. “

¹ ΟΤΕΗ KYBERNHSAI v P¹B, ΟΤΕ EGKYBERNHSAI v F.

Ve zlomku 41 jsou zbytečné konjektury a lze se řídit rukopisně doloženým čtením γνώμην ὅτῃ κυβερνῆσαι ve smyslu „myšlenku, kterou řídit, jak řídit“, jak je v překladu sub A, sub B je tradované znění. Textově kritický zápis je zjednodušený, je tam více návrhů, ale Dielsova konjektura je široce přijímána. Diels čte s nominativní formou ὅτῃ a tzv. gnómickým aoristem (aoristem vyjadřujícím obecnou platnost) ἐκυβέρνησε místo doloženého infinitivu κυβερνῆσαι a překládá „sich auf den Gedanken zu verstehen, als welcher alles auf alle Weise zu steuern weiß“, tedy „myšlenku/princip, která/ý všechno veskrze řídí“, jak je to uvedeno sub B. Nominativní forma ὅτῃ je však těžko přijatelná, protože kmen *ote-* je doložen jen v nepřímých pádech maskulin, hom. ὅτεω. Mohlo tedy být analogicky utvořeno snadno pro femininum dativní ὅτῃ podle maskulinního ὅτεω.ⁱ Ale pro nominativ takový analogický základ chybí. Pokud jde o infinitiv, ten se objevuje po zájmenech, hlavně tázacích a vztažných i v textech po Homérovi (kde je infinitiv po zájmenech dobře doložen), ale často se neodůvodněně odstraňuje různými konjekturami. Toto je jedno z takových míst.ⁱⁱ

ⁱ I když není jinak femininní forma s neflektovanou první částí doložena (což je obtíž platit i pro interpretaci nominativní), je u dativu analogie pravděpodobným předpokladem, kdežto nominativ ὅτῃ místo ἧτις žádnou takovou oporu nemá, je jen ὅστις i u Homéra.

ⁱⁱ Dielsovo odstranění infinitivu κυβερνῆσαι a jeho nahrazení finitivním aoristem ἐκυβέρνησε je projevem stereotypních představ o řecké syntaxi. V gramatikalizované podobě nacházíme v řečtině infinitiv po ὥστε „takže“ v účinkovém smyslu. Této vazbě se dostalo v řecké syntaktické paradigmatické pevného místa. Ale původně byla tato konstrukce součástí staršího systému infinitivních konstrukcí, v nichž měl infinitiv sám směrový význam, jehož realizací byl význam konsekutivní či finální. Takové infinitivy mohly stát po relativních zájmenech a adverbiích, ale i po jiných zájmenech (a jménech). U

Právě v podobě s dativem a infinitivem uvedené pod A „znáti myšlenku/prinzip (γνώμην), již lze všechno vším řídit/jak všechno vším řídit“ⁱ („ jak/jíž se všechno veskrze řídí“) dává výrok dobrý smysl. Sémanticky není nerelevantní, přisuzujeme-li řízení všeho přímo moudru nebo myšlence, principu, který zná. Důležité je tedy, že v rukopisném čtení s infinitivem ὅτῃ κυβερνῆσαι, je řízení všeho přisuzováno moudru – σοφόν a ne myšlence, principu – γνώμη, jako ve čtení a interpretaci „znáti myšlenku, jež všechno veskrze řídí“. Tím se dostává σοφόν do paralelních vztahů k jiným klíčovým výrazům, jímž se přisuzuje uspořádávání všeho jsoucího. Je to především κεραυνός ve zl. B 64 z Hippolyta (Hippol. Refut. 9, 10): τὰ δὲ πάντα οἰακίζει κεραυνός „To všechno řídí blesk“.

Homéra je to ještě doloženo. Po ústupu adverbialního významu infinitivu byla dále užívána a gramatikalizována ta konstrukce, v níž samo relativní příslovce a z něho vzniklá spojka ὥστε mělo konsekutivní význam. Na základě stereotypních představ o řecké syntaxi jsou místa, kde stojí infinitiv po jiných relativních zájmenech a příslovcích než ὥστε emendována nebo interpretována jinak. Tak je také ὅθεν θαυμασθῆναι v Diog. Laert. 7, 16 pokládáno za korupci a jsou předkládány interpretace velmi násilné, např. že zde ὅθεν odkazuje na nespecifikovaný pramen, kde byla o obdivu Zenóna k Filónovi zmínka, jak interpretuje Döring 1972, s.126. pozn. 6. Při chápání infinitivu jako směrově-konsekutivního určení závislého na ὅθεν má však věta dobrý smysl: Ἐπιμελῶς δὲ καὶ πρὸς Φίλωνα τὸν διαλεκτικὸν διεκρίνετο (Ζήνων ὁ Κιτιεύς) καὶ συνεσχόλαζεν αὐτῷ· ὅθεν καὶ θαυμασθῆναι ὑπὸ Ζήνωνος τοῦ νεωτέρου οὐχ ἥττον Διοδώρου τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ. „Horlivě diskutoval (Zénón Kitijský) také s dialektikem Filónem, jehož byl spolužákem. Byl proto (Filón) mladším Zenónem obdivován neméně než jeho učitel Diodóros.“

ⁱ Základní představa spojená s primárním významem „řídit, kormidlovat loď“ je tu pravděpodobně potvrzena: všechno vším provézt.

Jako ve zlomku B 32 citovaném výše v souvislosti se zlomkem B 33 je i ve zlomku B 41 (τὸ σοφόν charakterizováno jako božské. Jenom bohům, ne lidem lze totiž podle zlomku B 78 připisovat γνώμας, směřodatné, řídící myšlenky, záměry”, jak vhodně překládá Kratochvíl : ἥθος γὰρ ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνώμας, θεῖον δὲ ἔχει „Lidská povaha nemá záměry, božská však má“.

Zlomek B 50

A

οὐκ ἐμοῦ ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφὸν ἔστιν ἐν πάντα εἰδέναι

λόγου Bernays : δογματ (superscr. □□) cod. – ἐν Wendland : ἐν cod. – εἰδέναι cod.

εἶναι Miller

„ Vyslechnou-li ne mne, nýbrž *logos*, je třeba aby řekli (v souhlase s *logem*) o moudru, že ono jedno/jediné ví všechno. “

B

οὐκ ἐμοῦ ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφόν ἐστὶ ἐν πάντα εἶναι

Svoboda: „Vyslechnou -li ne mne, nýbrž rozum (*logos*), pak je moudré, aby uznali, že vše jest jedním.“

Kratochvíl: „Jestliže vyslechli ne mne, nýbrž řeč, je moudré, aby souhlasili, že všechno jest jedno. “

Při mém výběru zlomků, kterým se přednostně věnuji a pokouším se je nově interpretovat, jsou mi praktickým vodítkem dvě hlediska. Soustředila jsem se na zlomky, které se nějak vymykaly tomu, co je řečeno u Hérakleita jinde, a tedy rušily celkovou představu utvořenou četbou textu. A zároveň šlo o zlomky, které dovoľovaly jiné čtení než se traduje, buď pro porušené rukopisné podání, nebo pro mnohoznačnou syntaktickou stavbu, dovolující jinou interpretaci.

To všechno se sdružuje ve zlomku B 50. Jsou tam koruptely, tradovaný text je výsledkem konjunktur; je tam možnost jiného morfosyntaktického členění, a jde o zlomek, který v tradovaném čtení obsahuje tvrzení, jež je podle mého názoru v rozporu s pojetím, které nacházíme v jiných zlomcích. Jde o větu (respektive v řečtině infinitivní klauzi) ἐν πάντα εἶναι „vše je jedno“, která podle mého názoru neodpovídá Hérakleitovu pojetí protikladných souvztažností. Ta věta/klauze není doložena rukopisně, je výsledkem konjunktury, jak

ukazuje textový aparát. Pokouším se interpretovat rukopisně doložené čtení s infinitivem εἰδέναι (znáti, věděti), místo konjekturou dosazeného εἶναι (býti). Čtení, které zastávám, a jeho překlad je sub A. Tradiční čtení a interpretace je sub B.

Textové zásahy k tomuto zlomku uvedené v textovém aparátu pod A jsou příkladem toho, jak rozdílné jsou navrhované textové změny, kterých je v zlomcích Hérakleita poměrně hodně. Někdy jsou to skutečně motivované emendace, jindy zásahy ne nutně a v řadě případů poškozující sémanticky lepší rukopisné čtení. Přesto jsou někdy takové návrhy, jež nelze jednoznačně považovat za emendace, v edicích a v interpretacích přijímány. K nezbytným emendacím zde jednoznačně patří ἐν místo rukopisného ἐν. Přijala jsem jako téměř všichni interpreti Bernaysovuⁱ konjektu ru λόγου místo rukopisného δόγματος, obsahově by sice „souhlasit ne se mnou, ale s názorem“, dávalo také smysl, ale bylo by to ojedinělé doložení výrazu *dogma* ve smyslu *mínění, názor* před Platónem (jinak *usnesení* a také až po Platónovi). Formálně lze koruptelu vcelku dobře pochopit jak vzhledem ke grafice (-os je nad *mt* nadepsáno), tak vzhledem k výskytu *dogma* v Hippolytově době i v jeho textech. Λόγου je také atraktivní vzhledem k následujícímu ὁμολογεῖν říkat s *logem*, v souhlase s *logem*“. Emendace je obecně přijímána a využívána v interpretacích zohledňujících souvislost s filosofickým významem, který má *logos* v jiných zlomcích. Held 1980:179 k tomuto zlomku poznamenává, že mnozí poslouchají Hérakleita jako by také měl pouhý Ansicht, *názor* (ἐμοῦ) nepostřehnou, že má Einsicht, *vhled* (λόγου) do neskrytosti *fysis*, že zde mluví *logos* neskrývaně.

ⁱ DK mají chybně Bergk místo Bernays.

Jiného rázu je návrh εἶναι místo rukopisného εἰδέναιⁱ. To patří ke sporným návrhům, i když většina edic a interpretů tuto konjekтуру přijímá.ⁱⁱ V interpretaci sub A je rukopisné εἰδέναι zachováno.ⁱ

ⁱ Heidegger 1954, s. 218 a s odvoláním na něj Thurner 2001, s. 307 čtou zlomek bez infinitivu [εἶναι], tedy οὐκ ἐμοῦ ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφόν ἐστι ἐν πάντα „Vyslechnou -li ne mne, nýbrž řeč, je moudré, aby souhlasili: vše jedno.“ K tomu je třeba říci, že vazba ἐν πάντα po slovese mluvení musí mít planost výpovědi. Nelze ji pojímat jako juxta poziční výčet spojitostí, jak jej nacházíme v některých zlomcích.

ⁱⁱ Byly i jiné ojedinělé a pokusy o zachování rukopisného εἰδέναι. V obou mě známých případech se vědění připisuje těm kdo slyšeli, ne moudru jako v našem pojetí. A ponechává se výpověď ἐν πάντα „Jedno vše“ (bez εἶναι).

Gomperz 1910, s. 967-970 v návaznosti na Bergka vkládá δίκαιον, které v Hippolytově textu předchází, do textu zlomku, který tedy začíná δίκαιον οὐκ ἐμοῦ, dále čte δειγματος místo navrženého λόγου a rukopisného δόγματος a interpoluje καί po ἐστι, získává tedy čtení: δίκαιον οὐκ ἐμεῦ ἀλλὰ τοῦ δειγματος ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφόν ἐστι <καί> ἐν πάντα εἰδέναι „Billig ist es, wenn man nicht mich sondern das Beispielvernommen hat, ein Weises anzuerkennen und zu wissen `Alles ist eins.'.“ „Je správné, když nenaslouchají mne, ale příkladu, uznávat moudré a vědět `vše je jedno'.“

Bollack-Wismann 1972, s. 175-177 čtou οὐκ ἐμοῦ ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφόν ἐστι ἐν πάντα εἰδέναι a chápou text tak, že σοφόν ἐστι je predikativní fráze, ale ne impersonální, nýbrž s nominálním σοφόν ve smyslu „umění je“, to je predikátem k ἀκούσαντας ... εἰδέναι „že vyslechnuvše umějí“, na němž závisí další infinitivní vazba ὁμολογεῖν ... ἐν πάντα „souhlasně říci jedno vše“ „L'art est bien d'écouter, non moi, mais la raison, pour savoir dire en accord toute chose-une.“ „Umění je vyslechnuvše ne mne, ale logos umět říci jedno vše.“

Vyžaduje to však jiné syntaktické pojetí textu. Dost nejednoznačná a nepřehledná struktura textu je také vysvětlením, proč se konjektura mohla tak ujmout. Hlavně tu hrála roli představa, že Hérakleitova syntax se odvíjí ve větách konstruovaných jako celek. Je to však syntax gnómičká, kde jsou jednotlivé klauze uváděny do vzájemných vztahů sice podle pravidel platných pro řeckou syntax, ale netvoří kompaktní větný celek.

V tradiční interpretaci sub B je σοφόν ἐστι považováno za neosobní predikát s infinitivem ve smyslu „je moudré aby“, ačkoliv tato vazba nepatří k běžně užívaným impersonálním predikátům jako jsou δικαιόν ἐστι, καλόν ἐστι atd., které jsou s infinitivem hojně doloženy: „je spravedlivé, je krásné něco udělat“. Impersonální vazba

K tomuto jejich návrhu je třeba říci, že se jednak neodstraní problém výpovědi „vše je jedno“. I když se nečte spona, musí mít vazba ἐν πάντα závislá na slovese mluvení platnost výpovědi, jak již bylo řečeno v pozn. 24. Nelze ji pojímat jako juxta poziční výčet spojitostí, jak jej nacházíme v některých zlomcích. Dále je předpokládán nepravděpodobný slovosled, pozice predikátu σοφόν ἐστι, pokud by to bylo subjektové jméno se sponou, je nepravděpodobná. Jednak by bylo spíše na počátku věty jako ve zl. B 31, ale hlavně je nemožné, aby oddělovalo na sobě závislé infinitivy ὁμολογεῖν ... εἰδέναι „souhlasit ... umět“.

ⁱ Kolega Václav Němec mě v diskusi k mé přednášce na oddělení Filosofického ústavu upozornil, že nejjednodušší způsob, jak odstranit identifikaci „vše je jedno“ by bylo ponechat rukopisné εἰδέναι místo konjunkturou dosazeného εἶναι a číst ὁμολογεῖν σοφόν ἐστι ἐν πάντα εἰδέναι ve smyslu „je moudré souhlasit, že jedno ví vše“. O této možnosti uvažuje Robinson 1987 v komentáři ke zlomku. Mé řešení však umožňuje odstranění ojedinělého impersonálního σοφόν ἐστι a spojení se zlomky s nominálním (τὸ) σοφόν.

σοφόν ἐστι není dokonce, pokud jsem byla schopna to zjistit, vůbec doložena. V naší interpretaci sub A je σοφόν chápáno jako substantivizované neutrum, doložené ve třech dalších zlomcích s (ἐν τὸ) σοφόν, zlomku B 32 (viz výše v souvislosti se zlomkem B 33), B 41 (viz rozbor výše) a B 108 (viz níže). Σοφόν je v našem pojetí součástí vazby akuz. s inf. σοφόν... ἐν πάντα εἰδέναι, která závisí na tzv. „modálním“ infinitivu s ἔστιν: ὁμολογεῖν... ἔστιν (σοφόν... ἐν πάντα εἰδέναι) ve smyslu „jest říci, má/musí se říci“ (že moudro jediné všechno ví). Na rozdíl od impersonální vazby dosažené konjekturnou je vazba ἔστιν s infinitivem typu „jest říci“, s modálním významem, běžná, a vyskytuje se i u Hérakleíta ve zl. B 91 o řece: ποταμῷ γὰρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δὴς τῷ αὐτῷ „Nelze dvakrát vstoupit do stejné řeky“. Akuz. s inf. (ἀκούσαντας ὁμολογεῖν, „vyslechnuvší musí souhlasit“) je u ἔστιν v modálním smyslu dobře doložen. Na tomto základě lze tedy zlomek přeložit, jak uvedeno sub A.

Pokud jde o slovosled, odpovídá text v našem čtení řeckému úzu: akuzativ subjektivý stojí před slovesem, jak u ἀκούσαντας vzhledem k ὁμολογεῖν tak u σοφόν vzhledem k εἰδέναι *vyslechnuvší souhlasí, moudro ví*. Expresivní je slovosled v úseku ὁμολογεῖν σοφόν ἔστιν ἐν πάντα εἰδέναι: prolepse akuzativu σοφόν zdůrazňuje tento výraz (je to částečná prolepse, akuzativ σοφόν by mohl být před celým predikátem ὁμολογεῖν... ἔστιν, ale tomu brání akuzativní subjekt ἀκούσαντας vztahující se k ὁμολογεῖν, byly by dva akuzativy rozdílné hodnoty za sebou; hyperbaton, jímž jsou σοφόν a ἐν oddělené slovesem ἔστιν také zdůrazňuje oba oddělené výrazy σοφόν a ἐν „moudro - jedno/jediné“.

Celá formulace, hlavně zdůrazněný akuzativ σοφόν, je ještě pochopitelnější za předpokladu, že v textu předcházeli některý ze zlomků, v němž se již o (τὸ) σοφόν mluvilo, snad jeden z dochovaných zlomků (B 32, B 41, B 108). Pokud jde o bezčlenovost σοφόν, která odlišuje zl. B 50 a B 108 od B 32 a B 41, není v tom žádná obtíž a právě v pozici akuzativní se bezčlenovost dá dobře očekávat.ⁱ

Předloženou interpretací se zlomek zařazuje mezi zlomky s (ἐν τὸ) σοφόν a vykazuje s nimi shodné rysy.ⁱⁱ Zlomek B 50 má výrazné formálně významové korespondence s dalšími třemi zlomky, v nichž je nominální (τὸ) σοφόν doloženo.

Čtením s εἰδέναι (jehož subjekt je v našem pojetí σοφόν) získává zlomek společný rys se dvěma z těchto zlomků, a to přiřazení k σοφόν nějakého predikátu myšlení nebo vůle: εἰδέναι zl. B 50 má paralelu v οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει „nechce i chce“ zl. B 32 a ἐπίστασθαι γνῶμην „znát myšlenku/princip“ zl. B 41.

Ve všech zlomcích jde o substantivní σοφόν nebo (τὸ) σοφόν ve filosoficky relevantním smyslu. Výlučnost moudra je vyjádřena pomocí výrazů ἐν τὸ σοφόν, (τὸ) σοφὸν ἔν. To je v zl. 32, 41 i 50. Ve zlomku B 108 je tato výlučnost vyjádřena slovy πάντων κεχωρισμένον „od všeho odlišné nebo oddělené“ (obojí význam je u χωρίζομαι doložen): ὁκόσων λόγους ἤκουσα οὐδεις ἀφικνέεται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφόν ἐστι πάντων κεχωρισμένον „Kolika

ⁱ Srov. poznámku o členu u adjektiv v mém diskusním příspěvku v rubrice Dialog.).

ⁱⁱ O těchto zlomcích jedná v Kurzová 2006b

lidí řeči jsem slyšel, nikdo nedospívá k tomu, aby poznal, že moudro je ode všeho odlišné. “

V obou dalších zlomcích, kde je tematizován vztah ἐν (τὸ) σοφόν k πάντα, zlomku B 41 a B 108 jde o vztah nadřazenosti a rozdílnosti, ne identity. V B 41 jde o vztah řízení, ovládnutí, v B 108 o odlišnost nebo oddělenost.

Když se vrátíme k tradovanému čtení zl. 50, kde ἐν a πάντα vstupují v souvztažné zvrtné spojení, navozuje čtení ἐν πάντα εἶναι nežádoucí identifikaci obou členů souvztažného spojení, jež neodpovídá tomu, co čteme v ostatních zlomcích, a nesouhlasí s Hérakleitovým pojetím protikladných souvztažných spojení. To je další důvod pro odstranění konjektury zavádějící εἶναι a pro restituci rukopisného εἰδέναι. Tady je ještě třeba říci (viz již pozn. 24), že i když se nečte εἶναι, nýbrž jenom ἐν πάντα, jak někteří navrhuji, musí mít vazba ἐν πάντα závislá na slovese mluvení platnost výpovědi „vše je jedno“. Nelze ji pojímat jako juxtapoziční výčet spojitostí, jak jej nacházíme v některých zlomcích.

Všimneme si některých zlomků obsahujících souvztažnosti/spojitosti z tohoto hlediska. Např. ve zlomku B 57 se pokládá den a noc za den, ale to se týká jejich komplementárnosti: διδάσκαλος δὲ πλείστων Ἡσίοδος τοῦτον ἐπίστανται πλεῖστα εἰδέναι, ὅστις ἡμέρην καὶ εὐφρόνην οὐκ ἐγίνωσκεν· ἔστι γὰρ ἐν „Učitelem většiny je Hésiodos. O tom věří, že nejvíce ví, ač neznal den a noc; jsou totiž jedno. “

Podobně u jiných spojitostí, které jsou zároveň kontrární a zároveň komplementární, se vyjadřuje Hérakleitos ve smyslu, že X a

Y jsou jedním a týmž celkem, respektive souvztahem, spojitostí, ale neříká nikde „X je Y“.

Vztah členů hérakleitovských protikladných párů je procesuální, založený na vzájemné proměně. I pro ἔν πάντα je ve zlomku B 10 podáno spojení ἔν πάντα dynamicky: ἐκ πάντων ἔν και ἐξ ἑνὸς πάντα „ze všeho jedno, a z jednoho vše“:

συνάψεις ὅλα και οὐχ ὅλα, συμφερόμενον διαφερόμενον, συνᾷδον διᾷδον· ἐκ πάντων ἔν και ἐξ ἑνὸς πάντα „Spojitosti/spojeniny: celé a necelé, shodné a neshodné, souzvučné a nesouzvučné; ze všeho jedno, a z jednoho vše.“

Dynamické chápání souvztažných spojení je jasně vyjádřeno i v jiných zlomcích. Např. ve zl. B 88 ταὐτό γ' ἐνὶ ζῶν και τεθνηκὸς και τὸ ἐγρηγορὸς και τὸ καθεῦδον και νέον και γηραιὸν· τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἐστι καὶ ἐκεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα „Totéž je uvnitř (nás): živé a mrtvé, probuzené a spící, mladé a staré. Neboť první je převrácené druhé, druhé zas převrácené první.“ⁱ Mohli bychom uvést i zlomky o přeměnách přírodních stavů jako B 126 τὰ ψυχρὰ θέρεται, θερμὸν ψύχεται, ὑγρὸν αὐαίνεται, καρφαλέον νοτίζεται „Chladné se otepluje, teplé se ochlazuje, vlhké schne a suché vlhne“. Nebo velké kosmické *tropai*, převraty ve zl. B 31 πρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα· θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἤμισυ γῆ, τὸ δὲ ἤμισυ πρηστήρ „Převraty ohně jsou, nejprve moře, převrácením moře je pak zpola země a zpola žár“ (Kratochvíl: „Obraty ohně – nejprve moře;

ⁱ Někteří ta slova považují za Plútarchovo shrnutí, což ale nic nemění na tom, že to nejsou statická ztotožnění.

<(obraty) moře – zpola země, zpola blýskavice“. To by nás příliš zavádělo od vlastního smyslu výkladu, kdybychom všechny tyto zlomky měli probírat. Jde nám o to, že chápání spojitostí je dynamické, ne ztotožňující. Další způsobem formulace těchto proměn je „jedno je nebo žije smrtí druhého“, např. v různých variantách zl. B 76 ve variantě z Maxim. Tyr. 12 p. 489 ζῆ πῦρ τὸν γῆς θάνατον, καὶ ἄηρ ζῆ τὸν πυρὸς θάνατον· ὕδωρ ζῆ τὸν ἀέρος θάνατον, γῆ τὸν ὕδατος „Oheň žije smrt země a vzduch žije smrt ohně, voda žije smrt vzduchu, země vody“.

Výsledkem interpretace zlomku B 50 založené na rukopisném čtení je odstranění nežádoucí teze „vše je jedno“, která m.j. neodpovídá charakteru Hérakleitových souvzažných spojení, tzv. protikladů. I když zejména Kahnovi dělala přítomnost této teze starosti a nezapírá, že si takový ranný radikální monismus nedovede vysvětlit, je konjektura měnící rukopisné εἰδέναι na εἶναι téměř všeobecně přijímána.

Dalším výsledkem je přiřazení zlomku B 50 k třem zlomkům, obsahujícím substantivní (τὸ) σοφόν ve filosoficky relevantním smyslu. Σοφόν svou jedinečností nemá proti sobě souvzažný protiklad, nevstupuje do souvzažných spojení komplementárních a kontrárních. Vztah k πάντα, všemu jsoucímu, je založen na odlišnosti a prosvětlující a směřodátné působnosti. Stejně tak jako κεραυνός zlomku B 64 (viz výše při rozboru zlomku B 41) patří pouze do božské sféry nepřístupné člověku.

Zlomek B 80ⁱ

A

Εἰ δὲ χρὴ τὸν πόλεμον ἔοντα ξυνόν καὶ δίκην ἐρεῖν καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεώμενα

εἰ δὲ cod. : εἰδέναι Schleiermacher (Kirk, Marcovich, Kahn u.a.): εἰδέναι δὲ χρὴ. Diels, Kranz, Snell aj. – δίκην ἐρεῖν..cod. : δίκην ἔριν Schleiermacher – χρεώμενα cod. : χρεών Diels (1877), acc. Kranz, Kirk, Marcovich aj.

„Když je třeba říci, že zápas je společný s právem, pak také (je třeba říci) že všechno vzniká a působí na základě sváru.“

B

εἰδέναι δὲ χρὴ τὸν πόλεμον ἔοντα ξυνόν καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεών

ⁱ K tomuto zlomku srov. Kurzová 2009.

Svoboda: „Je třeba vědět, že je boj všem společný, že právo je svárem a že se vše děje ve sváru a podle nutnosti.“

Kratochvíl: „Je třeba vědět, že zápas je společný, a právo sporem, a všechno vzniká sporem a nutností.“

Jak již jsme pozorovali zejména v souvislosti se zlomkem B 50 jsou mezi textově kritickými zásahy do Hérakleitova textu skutečné emendace, které porušený nebo zkomolený text činí srozumitelným a smysluplným. V jiných případech však jde o návrhy, které jsou nemotivovány a skreslují text v rukopisném podání dobře interpretovatelný. Přesto jsou některé z těchto pseudoemendací v edicích akceptovány. U zlomku B 50 je přijetí návrhu číst εἶναι místo rukopisného εἰδέναι zčásti omluvitelné nepřehlednou a nejednoznačnou syntaxí, která tím byla převedena na syntax běžnější. V případě zlomku, kterým se nyní zabýváme, je tomu však naprosto jinak. Zde naopak vzniká navrženou náhradou rukopisně doloženého participia χρεώμενα (akuz. pl. n.), které je syntakticky i stylisticky do věty dobře integrováno, substantivem χρεών stylisticky i rytmiicky nevhodné čtení. Přesto je tento textově kritický návrh (podle Kahna 1979, s. 66 „improbable suggestion“) široce přijímán.

Pod A je uvedeno rukopisné čtení spolu s textově kritickými údajiⁱ. Pod B je uvedeno tradiční čtení podle Dielse-Kranze 1996 s překlady Svobody a Kratochvíla. Soustředím se nejprve na druhou

ⁱ Srov. Origenes, *Werke II, Buch V-VIII Gegen Celsus, Die Schrift vom Gebet*, vyd. P.Koetschau, Leipzig 1899, s. 111.

polovinu zlomku, kde je Dielsův návrhⁱ čist místo rukopisného $\chi\rho\epsilon\acute{\omega}\mu\epsilon\nu\alpha$ $\chi\rho\epsilon\acute{\omega}\nu$ mnohými editory a interprety přijímán. Philipponemⁱⁱ zveřejněný zlomek z Filodéma de piet. P. 29, na nějž se odvolávají Diels-Kranz 1996ⁱⁱⁱ, nepřináší žádné skutečné potvrzení pro navržené čtení, neboť všechna slova kromě $\chi\rho\epsilon\acute{\omega}\nu$ jsou jen rekonstruována. Jak správně poznamenává Kahn^{iv}, je fráze $\kappa\alpha\tau' \epsilon\pi\iota\nu \chi\rho\epsilon\acute{\omega}\nu$ stylisticky toporná a také rytmicky je rukopisné čtení s $\chi\rho\epsilon\acute{\omega}\mu\epsilon\nu\alpha$ vhodnější. Kahn nenalézá pro participium $\chi\rho\epsilon\acute{\omega}\mu\epsilon\nu\alpha$ přijatelnou interpretaci, interpretaci „ordained“ ve smyslu „věstbou zvěstovaný“ sám chápe jako sporné nouzové řešení.^v Avšak běžné u Hérodota velmi rozšířené užití slovesa $\chi\rho\alpha\sigma\theta\alpha\iota$ ^{vi} poskytuje dobrý základ pro interpretaci věty.

Sloveso $\chi\rho\alpha\sigma\theta\alpha\iota$ se pojí pravidelně s dativem a má s dativem vyjadřujícím konkrétní věc užívanou jako nástroj význam „užívat“: $\tau\acute{\epsilon}\lambda\mu\alpha\tau\iota \chi\rho\epsilon\acute{\omega}\mu\epsilon\nu\omicron\iota \alpha\sigma\phi\acute{\alpha}\lambda\tau\omega \theta\epsilon\rho\mu\tilde{\eta}$ „jako malty užívali asfalt“ Hdt. 1, 179, 2. Převládají však doklady, kdy dativ odkazuje na něco

ⁱ Srov. Diels 1877, 394.

ⁱⁱ Philippon 1920, 254.

ⁱⁱⁱ O podílu Dielse a Kranze při prosazení a zdůvodnění navržené změny srov. Conche 1986, s. 437n.

^{iv} Kahn 1979, s. 326 pozn. 275.

^v Jiné návrhy, jak chápat toto participium, nemají žádnou oporu v užití slovesa $\chi\rho\alpha\sigma\theta\alpha\iota$. Bollack - Wismann 1972, s. 243nn. překládají $\chi\rho\epsilon\acute{\omega}\mu\epsilon\nu\alpha$ „sont des nécessités“ s objasněním „ $\chi\rho\epsilon\acute{\omega}\mu\epsilon\nu\alpha$ doit être entendue par référence à $\chi\rho\eta$ “. Conche 1986, s. 436n. počítá s významem „nécessité“ „vynucený“, který pro sloveso $\chi\rho\alpha\sigma\theta\alpha\iota$ jinak není doloženo. Byla také navrhována jiná participia: $\kappa\alpha\tau\alpha\chi\rho\epsilon\acute{\omega}\mu\epsilon\nu\alpha$ Schuster, $\kappa\rho\iota\nu\acute{\omicron}\mu\epsilon\nu\alpha$ Bywater, $\chi\omega\rho\epsilon\acute{\omega}\mu\epsilon\nu\alpha$ Gundermann. Srov. aparát v citovaném Koetschauově vydání Origena, s. 111 k řádkům 11-13.

^{vi} Užití slovesa u Hérodota jsem mohla systematicky zkoumat pomocí indexu slovesných forem, který sestavil Stork 1987.

abstraktního, co je základem chování a jednání subjektu.ⁱ: mínění, afekt, afekt, ctnost (δικαιοσύνη). Srov. příklady z Hérodotu: γνώμη γὰρ τοιαύτη χρεώμενος „maje takové smýšlení“ Hdt. 3, 82, 2; ὀργὴ χρεώμενοι ἔγνωσαν „vedeni hněvem rozhodli“ Hdt. 6. 85, 2; βασιλέων δικαιοσύνη χρεωμένων „řídící se spravedlností“ Hdt. 2, 151, 1.ⁱⁱ

Místo běžného dativu může být i jiný tvar: δι' ἀγγέλων δὲ πάντα χρᾶσθαι „prostřednictvím posílů všechno vyřizovat“ Hdt. 1, 99.

Dativ s χρᾶσθαι může také obecně označovat způsob chování: οὐ γὰρ δὴ τρόπῳ τῷ παρεόντι χρεώμενοι δυνατοὶ εἶμεν... „tímto způsobem nikdy nebudeme schopni ...“ Hdt. 1, 97, 3. U Xenofonta je užito sloveso v tomto smyslu s οὕτω, bez dativuⁱⁱⁱ: ὥστ' ἔτι καὶ νῦν ... χρῶνται Πέρσαι οὕτω „takže se Peršané dodnes takto chovají“ Xen. Cyr. 4, 3, 23.

Jde o silně frazeologicky exponované sloveso, jež se jménem v dativu (nebo jiné formě) vytváří fráze, které jako celek určují sémantiku predikátu, přičemž zaujímá predikát různou pozici na ose „stav (*míti*) – proces (*hněvat se* atd.) – akce (*jednat, působit*)“. Tímto způsobem je význam slovesa modifikován. V případech, kdy je

ⁱ Tak už u Homéra ve frázi φρεσὶ γὰρ κέχρητ' ἀγαθῇσι „byl(a) dobré (šlechetné) myslí“ Hom. Od. 3, 266; 14, 421; 16, 398.

ⁱⁱ Srov. též často se vyskytující frázi νόμοισι χρᾶσθαι „mít zvyky, obyčeje“.

ⁱⁱⁱ Sloveso bývá i bez dativu, když se jméno vyrozumívá z kontextu. Tak je tomu už v jediném homérském dokladu pro χρᾶσθαι konkrétním jménem v Il. 23, 833 ἔξει μιν καὶ πέντε περιπλομένους ἐνιαυτοὺς χρεώμενος „bude ho i pět let za sebou stále mít a užívat“ (železný kotouč, σόλος uvedený v 826

subjektu připisována aktivita, znamená χρᾶσθαι „působit, jednat, fungovat“, přičemž dativ nebo jiná forma označuje základ, který toto jednání určuje. V našem zlomku je nominální fráze vztahující se k oběma participiím uvedena předložkou κατά: γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεώμενα „na základě sváru jednat, fungovat, uplatňovat se“. Zde se πάντα vztahuje především na živoucí bytosti.ⁱ Sloveso χρᾶσθαι ostatně může být užito o neživém subjektu, tak např. v Hérodotovi o zemi, γῆ: ὕεται γὰρ ἡ γῆ αὕτη τοῦ χειμῶνος πάμπαν ὀλίγω, νιφετῷ δὲ τὰ πάντα χρᾶται „déšť zná tato země v zimě jen málo, všechno bývá pokryto sněhem“ Hdt. 4, 50, 2ⁱⁱ. Srov. též např. ἀρμονία μὲν καὶ ῥυθμῷ χρώμεναι (τέχναι) „umění užívající harmonii a rytmus“ Arist., Poet. 1447a23-24; ἐνί τινι γένει χρωμένη τῶν μέτρων (τέχνη) „určitý metrický rozměr užívající“ Arist., Poet. 1447b8-9.

Druhou půlku zlomku tak můžeme číst v rukopisném znění καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεώμενα a překládat takto „všechno vzniká a funguje na základě sváru“. Navržená změna χρεώμενα na χρεών je nemotivovaná. Její široké přijetí souvisí m.j. s tím, že byla v κατ' ... χρεών viděna paralela ke κατὰ τὸ χρεών Anaximandrova zlomku DK 12 B 1.

Na rozdíl od návrhu změny χρεώμενα na χρεών v druhé půlce zlomku patří Schleiermacherovy návrhy v první půlce zlomku k emendacím, jejichž obecné přijetí v edicích je pochopitelné. Jedná se o εἰδέναι místo rukopisného εἰ δὲ a ἔριν místo ἐπεῖν. Graficky jsou obě předpokládané koruptely snadno vysvětlitelné, syntakticky má takto emendovaný text dobrou, běžnou strukturu, ἔριν je významově

ⁱ Snell 1926, s. 11 překládá πάντα v našem zlomku „alles Leben“.

ⁱⁱ I zde jde o medium „užívat, mít“, ne o pasivum ve smyslu „být užíván“.

vhodné a zdá se mít oporu jednak v ἔρις následujícím v druhé polovině zlomku, jednak v testimoniu DK 22 A 22 z Arist. Eth. Eudem.ⁱ Přesto je i čtení, které poskytují rukopisy možné. Je však třeba se vyrovnat se syntaxí odchyloující se o běžného standardu, což se u Hérakleita dá očekávat.

První polovina zlomku zní, jak uvedeno již výše, εἰ δὲ χρή τὸν πόλεμον ἔοντα ζυνόν καὶ δίκην ἔρεῖν. Εἰ δὲ χρή s infinitivem slovesa mluvení je dobře doloženo, zejména u Aristotela a jeho komentátorů, i když doložené doklady nejsou s ἔρεῖν, ale λέγειν, εἰπεῖν a φάναι, srov. εἰ δὲ χρή λέγειν τί ἕκαστον αὐτῶν Arist. De an. 415a16-17; εἰ δὲ χρή καὶ τοῦτο φάναι λόγον ἔχειν Arist. Eth. Nicom. 1103a1; □ εἰ δὲ χρή τάληθές εἰπεῖν Philop. Joh. In Arist. de An. 15, 572. Jedná se zřejmě o kolokviální frázi, kterou můžeme předpokládat i pro Hérakleitovu dobu. Infinitivu s ἔρεῖν se po modálních výrazech užívá, zejména po slovese μέλλω, ale i s výrazy nutnosti je prospektivně futurální význam ἔρεῖν slučitelný. Srov. δεῖ δὲ ... ἔρεῖν Procl. In Plat. Alc. 1, 255.

Participia se může užívat po slovesech mluvení v případech, kdy je platnost tvrzení podána jako nepochybná, což zde souhlasí. Participiální konstrukce se vyskytuje zejména u básníků, ale i

ⁱ Arist. Eth. Eudem. 1235a 25 καὶ Ἡράκλειτος ἐπιτιμᾷ τῷ ποιήσαντι “ὥς ἔρις ἔκ τε θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἀπόλοιτο” [Σ 107] “οὐ γὰρ ἂν εἶναι ἁρμονίαν μὴ ὄντος ὀξέος καὶ βαρέος, οὐδὲ τὰ ζῷα ἄνευ θήλεως καὶ ἄρρενος ἐναντίων ὄντων.

v próze.ⁱ Pro sloveso ἐρῶ srov. Γρηὺς δ' εἰς ὑπερῷ ἀνεβήσεται καρχαλώσα, δεσποίνῃ ἐρέουσα φίλον πόσιν ἔνδον ἔοντα Hom. Od. 23, 1-2; srov. též Eur. Hel. 1075-6. Akuzativ s participiem πόλεμον ἔοντα ξυνόν καὶ δίκην závislý na ἐρεῖν obsahuje tvrzení, že zápas a právo jsou společné ve smyslu navzájem společné, příbuzné, spolupůsobící. Paralelu k tomu máme u Hérakleita ve zlomku B 103 ξυνὸν γὰρ ἀρχὴ καὶ πέρας ἐπὶ κύκλου περιφερείας „neboť začátek je u kruhu společný s koncem, neboť začátek a konec jsou u kruhu společné“.ⁱⁱ

Καί ve smyslu „jako“ je u významově odpovídajících výrazů dobře doloženo. Srov. příklady s Hérodotem: Λυδοὶ δὲ νόμοισι μὲν παραπλησίοισι χρέωνται καὶ Ἕλληνες „Lydoné mají podobné obyčeje jako Řekové“ Hdt. 1, 94,1; τῇ αὐτῇ ... καὶ Hdt. 4, 109, 1; οὗτος καὶ Hdt. 6, 58, 2.

Sémanticky je toto čtení plodnější pro interpretaci zlomku a jeho vztahů k jiným Hérakleitovým zlomkům, než jsou tvrzení „zápas je společný“, „právo je spor“, jejichž souvislost není jasná. V rukopisném čtení je vyjádřena nutná sounáležitost daností, které v jednostranném pohledu nemyslicích „mnohých“ (οἱ πολλοί) jsou

ⁱ Srov. příklady Kühner 1904, s. 72, pozn. 2.

ⁱⁱ Tak chápal sounáležitost války a práva ve svém vydání I. Bywater, avšak se čtením εἰδέναι a interpolací [ἐρεῖν]. H. Diels ve své recenzi tohoto vydání, (Diels 1877, s. 394) toto rozhodnutí schvaloval: „Wie in Fr. 70 (= 103 H.K.) ξυνὸν ἀρχὴ καὶ πέρας ist hier πόλεμον καὶ δίκην zu verbinden. Die Glosse ist aus dem folgenden κατ' ἐρεῖν... entstanden.“

nazírány pouze jako protikladné. To patří k Hérakleitem systematicky sledované myšlenkové linii.

Skutečnost, že ἔριν druhé půlky zlomku (κατ' ἔριν) nemá nyní korespondenci v emendaci dosazeném ἔριν části předcházející je irelevantní, neboť žádnou oporu v už zmíněné ἔρις nepotřebuje, je implikována v πόλεμος jako způsobu, jak se právo (δίκη) prosazuje.

Také další syntaktická neobvyklost, totiž participiální klauze bez finitního slovesa, je v rámci příznakové, nestandardní syntaxe dobře pochopitelná. Spíše než jako participiální větu s vynechanou kopulí (ačkoliv u neutra plurálu participia na –μενος možnou), se tato klauze dá chápat jako závislá na implicitním, z předcházející věty doplnitelném χρή ἔρειν. Odpovídající doklady pro nominativ participia uvádí Kühner.¹ Zde máme v konstrukci akuzativu s participiem místo nominativu akuzativ:

Εἰ δὲ χρή τὸν πόλεμον ἔοντα ξυνόν, καὶ δίκην ἔρειν καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεώμενα (χρή ἔρειν)

„Když je třeba říci, že zápas ..., pak také (je třeba říci) že všechno vzniká a působí na základě sváru.“

Čtení a překlad celého zlomku může tedy znít při zachování rukopisného podání takto:

Εἰ δὲ χρή τὸν πόλεμον ἔοντα ξυνόν καὶ δίκην ἔρειν καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεώμενα

¹ Srov. Kühner 1904, s. 109, pozn. 3.

„Když je třeba říci, že zápas je společný s právem, pak také (je třeba říci) že všechno vzniká a působí na základě sváru.“

Z textově kritických změn, jejichž výsledkem je text zlomku DK 22 B 80, tak jak jej známe z Diels-Kranze, je tedy návrh číst místo rukopisného $\chiρεώμενα \chiρεών$ nemotivován. Rukopisné čtení je stylisticky i rytmicky lepší než „emendovaný“ text. V dosavadních pokusech o zachování rukopisného $\chiρεώμενα$ však nebyla předložena žádná přijatelná sémantická interpretace. Systematická analýza sémantiky slovesa $\chiρᾶσθαι$, založená především na užití u Hérodota, poskytla význam „jednat, působit, fungovat“, který umožňuje interpretovat $\gammaινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεώμενα$ „všechno vzniká a působí na základě sváru“. Navržení emendace pro první část zlomku ($\epsilonἰδέναι$ místo $\epsilonἰ δέ$, $\epsilonἶν$ místo $\epsilonἶν$) jsou jiného charakteru. Graficky jsou dobře možné a poskytují syntakticky i významově přijatelné čtení. Přesto je i zde možno zachovat čtení rukopisné, o němž se domnívám, že lépe odpovídá myšlenkovým intencím Hérakleita.

Zlomek B 112

A

$\sigmaωφρονεῖν ἀρετῇ μεγίστη καὶ σοφίῃ, ἀληθεῖα λέγειν καὶ ποιεῖν κατὰ φύσιν ἐπαίοντας$

„Rozumně myslet je největší zdatnost a moudrost: pravdivé mluvit a konat podle přirozenosti, naslouchající jí.“

Kratochvíl: „Uvažovat – největší zdatnost a moudrost, mluvit a konat pravdivé věci, vnímající podle přirozenosti.“

B

σωφρονεῖν ἀρετὴ μεγίστη, καὶ σοφίη ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν κατὰ φύσιν ἐπαίοντας

„Rozumně myslet je největší dokonalost a moudrost je mluvit a konat pravdivé podle přirozenosti, naslouchající jí.“

Čtení uvedené pod B, v němž je σοφίη chápána jako subjekt další věty, s predikátem ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν, jak to naznačuje interpunkce (čárka za μεγίστη) je čtení, které má Diels-Kranz. Mnozí interpreti se ho přidržují, např. z novější literatury Günther 2001, s. 60. 92nn.

Kahn 1979 dal přednost čtení s σωφρονεῖν jako jediným subjektem, k němuž jsou ἀρετὴ i σοφίη koordinovanými predikáty. Toto čtení je v novější literatuře většinou přijímáno. Kahn přitom odkazuje na Bollacka-Wismanna 1972, návrh však podal již Gomperz 1927, s. 17-18 a všestranně jej zdůvodnil Janda 1963. Poukázal mimo jiné i na o, že zlomek má v tomto čtení pro Hérakleita typickou podvojnou strukturu (teze – zdůvodnění/exemplifikace). Janda

podrobně uvažuje i o možných interpretačních variantách v části ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν κατὰ φύσιν ἐπαίοντας.

Čtení pod B, rozdělující zlomek na dvě dosti nevyvážené věty, není syntakticky a stylisticky přijatelné. Také sémanticky je nepochopitelné, proč by se ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν mělo vztahovat jen k σοφίῃ. Naopak forma a syntaktická výstavba poukazuje přednostně na vztah k σωφρονεῖν, infinitivy ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν jsou v doplňkovém vztahu k infinitivnímu subjektu σωφρονεῖν.

Lze uvažovat o možných variantách k čtení pod A. Jednou z nich je možnost chápat ἀληθέα predikativně k λέγειν καὶ ποιεῖν, tedy ve smyslu „mluvit a dělat věci/danosti neskrytými/pravdivými“. Uvažovala jsem i o možnosti chápat tyto infinitivy jako závislé na σοφίῃ, při zachování platnosti σοφίῃ jako predikátu koordinovaného s ἀρετῇ (tedy ve čtení sub A). Zlomek by pak v překladu zněl: „Rozumně myslet je největší dokonalost a moudrost (moudrá schopnost, umění) mluvit a dělat věci/danosti neskrytými/pravdivými na základě naslouchání *fysis*.“ Gomperzovu/Jandovu návrhu chápat ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν jako infinitivy, které jsou k σωφρονεῖν respektive k celé větě σωφρονεῖν ἀρετὴ μεγίστη καὶ σοφίῃ v doplňkovém vztahu je však pravděpodobně třeba dát přednost. Pokud jde o možné interpretační varianty v části ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν κατὰ φύσιν ἐπαίοντας ukazuje Janda 1963, s. 26, jak je tato klauze rozložitelná do syntaktických spojení několika různými způsoby a zabývá se dále (s. 30nn.) sémantickými problémy. Rozborem této klauze se zde blíže nebudu zabývat, některým otázkám

s tím spojeným se chci ještě podrobněji věnovat.ⁱ Chtěla jsem zde hlavně připomenout přínos nedávno zesnulého kolegy.

Podaný rozbor 10 zlomků je jen ukázkou zlomků, které mají nebo mohou mít více interpretačních variant. Jejich výběr byl dán zřeteli subjektivními, zaměřením mého zájmu o Hérakleitovu filosofii a stavem rozpracování mé interpretace Hérakleitova textu. Snažila jsem se však také, aby soubor reprezentoval hlavní typy interpretačních variant. Je zahrnuta skupina zlomků se zbytečnými a nežádoucími „emendacemi“: B 26, B 41, B 50, B 80, též zčásti B 33; skupina zlomků s morfologickou homonymií nebo polyfunkčností: B 29, B 33; skupina zlomků se syntaktickou mnohoznačností: B 18, B 35, B 112. Problémy sémantické se prolínaly všemi skupinami. Lexikální sémantika a vazebnost hrála hlavní roli v rozboru 2. části zlomku B 80 (χρεώμενα, uplatňovala se však skoro ve všech zlomcích (ἐλπομαι, ἀνέλπιστον B 18, εὐφρόνη – εὐφροσύνη v B 26, κλέος s gen. v B 29, πείθεσθαι s gen. v B 33 aj.). V analýzách vedoucích k přijetí nebo odmítnutí již navrženého řešení či k návrhu nového řešení (hlavně B 26, B 50 a B 80) jsem se v některých případech opírala o doložení v řečtině (odmítnutí nedoložených vazeb v B 29 a B 50), hlavně jsem však hledala důvody v Hérakleitově textu samém. V hledání nejpřijatelnějšího řešení jsem se řídila zřeteli k strukturním a stylistickým vlastnostem Hérakleitova textu a pokoušela jsem posoudit myšlenkovou kompatibilitu s dalšími zlomky. Neslučitelná s jinými zlomky se mi jeví předpokládaná teze “vše je jedno” ve

ⁱ Gomperz 1927, s. 17-18, pozn. 20 srovnává se zlomkem B 1 a chápe ποιεῖν ve smyslu „podávat, vyjadřovat“, „(schriftlich) niederlegen“.

zlomku B 50, navrženým čtením jsem přiřadila tento zlomek ke třem zlomkům, obsahujícím substantivní (ἐν) (τὸ) σοφόν ve filosoficky relevantním smyslu (B 32, B 41, B 108). V navrženém čtení je možno k těmto zlomkům přiřadit i zl. B 33. Při rozboru zlomků jsem sledovala myšlenkové souvislosti s ostatními zlomky, vícesměrné u uvádějícího zl. B 1. Ve čtení, které navrhuji, je u zl. B 1 výraznější kontrast mezi myslitelem řídícím se logem a nemyslícím množstvím (πολλοί). Preferované čtení zl. B 35 zařazuje zlomek do skupiny zlomků ukazujících kontrast mezi myslitelem řídícím se logem a nemyslícím množstvím (πολλοί).ⁱ Věnovala jsem pozornost dalšímu základnímu aspektu v Hérakleitově myšlení, souvztažným nutně se navzájem předpokládajícím spojitostem, které jsou zároveň kontrární a komplementární. V souvislosti s rozbohem zl. B 50 jsem zdůraznila Hérakleitovo dynamické, procesuální chápání souvztažných spojení. V interpretaci zl. B 80 jsem rekonstruovala spojitost πόλεμος – δίκη.

ⁱ Tento pro Hérakleita důležitý kontrast je také zvýrazněn mým čtením zlomku B 1, viz Kurzová *v tisku* V novějším hérakleitovském bádání hlouběji interpretován, zvláště u Helda 1980.

Literatura:

Bollack, J. & Wismann, H., 1972, *Héraclite ou la séparation*, Paris.

Conche, M., 1986, Héraclite, *Fragments*, texte établi, traduit, commenté par M. Conche, Paris 1986.

Diels, H., 1877, recenze na „*Heracleti Ephesii reliquiae*, rec. I. Bywater“ (Oxford 1877), *Jenaer Literaturzeitung* 4, s. 393-395.

Diels, H. & Kranz, W., 1996¹⁹, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Zürich.

Döring K., 1972, *Die Megariker. Kommentierte Sammlung der Testimonien*, Amsterdam.

Gomperz, H., 1910, „Zu Heraklit“. *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* 61, s. 961-973, 1057-1067.

Gomperz, H., 1927, Ἐδιζήσάμην ἐμεωυτόν, in: *Festschrift für Julius Schloesser zum 60. Geburtstage*, Zürich & Leipzig & Wien, s. 11-18.

Günther G., 2001, *Grundfragen des griechischen Denkens. Heraklit, Parmenides und der Anfang der Philosophie in Giechenland*, Würzburg.

Heidegger, M. 1954, „Logos (Heraklit, Fragment 50)“ in: *Vorträge und Aufsätze*, Pfullingen, s. 207-229.

Held, K., 1980, *Heraklit, Parmenides und der Anfang von Philosophie und Wissenschaft. Eine phänomenologische Besinnung*, Berlin & New York.

Hussey, E., 2008, „Hérakleitos o poznání a smyslu“, in: Pokorný M. (ed.), *Hérakleitos z Efezu: Zkušenost a řeč*, Praha, s. 10-39.

Hussey, E. , 1982, „Epistemology and meaning in Heraclitus“, in: *Language and Logos. Studies in Ancient Greek Philosophy to G.E.L. Owen*, vyd. M. Schofield, M.C. Nussbaum, Cambridge, s. 33-59.

Janda, J. 1963. „Jak číst Hérakleitův zlomek 112 (něm. résumé Wie das heraklitische Fragment 112 D zu lesen ist)“, *Listy filologické* 86, s. 25-33.

Kahn, Ch. H., 1979, *The Art and Thought of Heraclitus. An edition of the fragments with translation and commentary*, Cambridge.

Kirk G. S. & Raven J. E., 1957, *Presocratic Philosophers*, Cambridge.

Kirk, G.S. & Raven, J. E. & Schofield, M., 1983, *The Presocratic Philosophers: A critical history with a selection of texts*. Cambridge.

Kirk, G. S. & Raven, J. E. & Schofield, M., 2004, *Předsókratovští filosofové. Kritické dějiny s vybranými texty*, Praha.

Kratochvíl, Z., 2006, *Délský potápěč k Hérakleitově řeči*, Praha.

Kühner, R., 2004, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache* 2. Satzlehre sv. 1, upravil B. Gerth, Hannover & Leipzig.

Lallot J., 1971, „Une invective philosophique (Héraclite, Fragments 129 et 35 D.-K.)“, *Revue des études anciennes* 73, s. 15-28.

Philippson, R., 1920, „Zu Philodems Schrift über die Frömmigkeit“, *Hermes* 55, 225-278.

Robinson, T. M., 1987, *Heraclitus, Fragments: A Text and Translation with a Commentary*, Toronto (Phoenix Suppl. 22).

Snell, B., 1926, *Heraklit Fragmente*. München.

Stork, P., 1987, *An Index to Verb Forms in Herodotus : On the Basis of Powell's Lexicon*, Amsterdam 1987.

Svoboda, K., 1944, *Zlomky předsokratovských myslitelů*, vybral a přeložil K. Svoboda, Praha.

Presented

Thurner, M., 2001, *Der Ursprung des Denkens bei Heraklit*, Stuttgart & Berlin & Köln.

Wilamowitz-Moellendorff, U. von, 1904, *Griechisches Lesebuch* II. 1. Erläuterungen, Berlin.